

עמוס סמואל

הרהורים על הוראת מבוא לתלמוד

בעקבות חיבוריו של הרב משה אוסטרובסקי-המאירי זצ"ל

כבר ה"ראשונים" כתבו חיבורים שעסקו בכללי התלמוד, מעין מבוא לתורה שבעל-פה, אולם בעולם הישיבות במאה השנים האחרונות נזנח תחום זה. הרב משה אוסטרובסקי-המאירי, המרצה הראשון לתלמוד ב'סמינר מזרחי', הכיר בחשיבות העורך להורות את כללי התלמוד, וכתב שני חיבורים בנושא זה: 'המידות שהתורה נדרשת בהם' (תרפ"ד), ו'מבוא לתורה שבעל-פה' (תרצ"ח). לספר הראשון כתב הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל הסכמה, ובה הביע את הכרתו בחשיבות לימוד כללי התלמוד. אף בימינו ניכר העורך בלימוד נושא זה, וראוי כי יילמד בהרחבה, כחלק אינטגרלי של לימוד התלמוד.

נוכח העובדה כי חלפו שנים רבות מאז שכתב הרב אוסטרובסקי-המאירי את ספריו, ראוי כי ייכתב 'מבוא לתורה שבעל-פה' חדש, חיבור שבו יבוא לידי ביטוי גם פרות מחקר התלמוד במאה השנים האחרונות. חיבור שכזה יהיה לתועלת תלמידי הכיתות הגבוהות בישיבות התיכוניות ועבור פרחי ההוראה במכללות להכשרת מורים.

ניסיונות לגבש יחדיו בחיבור שיטתי את מערכת הכללים שלפיהם נבנה ונערך התלמוד נעשו כבר מימים קדומים. עסקו בכך ראשונים ואחרונים. נזכיר כאן שלושה מן החיבורים:

1. 'ספר הכריתות' לרבנו שמשון מקינון (דפוס ראשון: קושטא רע"ה). ר"ש מקינון היה מאחרוני בעלי התוספות, והוא נפטר במרסיי בראשית המאה הי"ד למנינם.

2. 'הליכות עולם' לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי (דפוס ראשון: ונציה שצ"ט). ר' ישועה הלוי היה יליד אלג'יר, בן המאה ה־ט"ו למניינם.¹
3. 'יד מלאכי' לר' מלאכי הכהן (דפוס ראשון: ליוורנו תקכ"ז). ר' מלאכי הכהן נמנה עם חכמי איטליה במאה הי"ח למניינם.
- עוד מימיו הראשונים של 'סמינר מזרחי' בירושלים (לימים: 'המכללה האקדמית הדתית למורים ע"ש רא"ם ליפשיץ') סבר הרב משה אוסטרובסקי² – שהיה בו המורה הראשון לתלמוד – כי יש לחבר חיבור שיטתי חדש על כללי התלמוד. פעילותו הענפה בתנועת 'המזרחי' לא הותירה בידו זמן רב לכתיבת חיבור רב היקף. זמן לא רב לאחר ייסוד הסמינר הוציא הרב אוסטרובסקי לאור את הספר 'המידות שהתורה נדרשת בהן' (אוסטרובסקי, תרפ"ד), וכעבור אחת עשרה שנה הוציא לאור חיבור כולל בשם 'מבוא לתלמוד' (אוסטרובסקי, תרצ"ה). המבוא אושר על ידי הוועד המפקח על בתי הספר של 'המזרחי' כספר עזר לתלמידי סמינרים למורים ולתלמידי בתי ספר תיכוניים.³

נחיצות העיסוק בכללי התלמוד

בהקדמה לספר 'המידות שהתורה נדרשת בהן' הביא הרב אוסטרובסקי לידי ביטוי את השקפתו בדבר הנחיצות בעיסוק בכללי התלמוד. להלן קטעים מן ההקדמה:⁴

לרגל עסקי במלאכת הקודש, הוראת התלמוד בבית המדרש למורים "מזרחי", באתי לידי הכרה, כי אחד הדברים העיקריים, הצריכים לשמש בתור מבוא לתלמוד הוא: סידור החומר היסודי שעליו ובו בנו חז"ל את התלמוד, כלומר בירור כללי התלמוד שהם: הדרשות והמידות שהתורה נדרשת בהן.

- 1 על חיבור זה הוסיף והשיג ר' יוסף קארו בחיבור שקראו 'כללי הגמרא', ועל שני החיבורים – 'הליכות עולם' ו'כללי הגמרא' – הוסיף והשיג ר' שלמה אלגאזי (בן המאה הי"ז למניינם) בחיבורו 'יבין שמועה'. המהדורות האחרונות של הספר 'הליכות עולם' כוללות גם את החיבורים 'כללי הגמרא' ו'יבין שמועה'. במרכז כל דף מובאים דברי ר' ישועה הלוי, ועל דבריו "חונים" בשוליים דברי ר' יוסף קארו ודברי ר' שלמה אלגאזי.
- 2 לימים שינה את שמו ל'המאירי'. וראו עליו בת יהודה, תשמ"ג.
- 3 ספר זה כולל תמצית של ספרו הראשון 'המידות שהתורה נדרשת בהן'.
- 4 ההדגשות הן שלי (ע"ס) (וכן גם להלן), גם תיקוני הכתיב לפי כללי הכתיב חסר הניקוד.

על ידי כך יקבל המשא והמתן התלמודי צורה וגוון קבוע, ולא ייראה כאילו ההלכות תלויות ברצון חכמים, והתורה בידם כחומר ביד היוצר, ברצותם דורשים ומחדשים הלכות, וברצותם סותרים ומבטלים הלכות שאחרים דרשו, אלא הכול קבוע על פי כללים.

דבר זה, סידור החומר היסודי שבתלמוד לכללים, יגרום שלימוד התלמוד יתאהב על הלומדים והתלמידים. ולא רק בדרשות חכמים אנו זקוקים לסדר. בהן באמת אין כללים קבועים מחכמי התלמוד, הם מובלעים בתוך הדרשות וההלכות, ורק על ידי חקירה בכל פרטי התלמוד, נוכל למצוא הדרך, לאתר הפרטים ליחידות של כללים, אלא גם המידות שהתורה נדרשת בהן, שהן קבועות וקצובות מראש מסיני, וחכמי התלמוד דנו בהרבה מקומות על פרטיהם, והרבה מהראשונים עסקו גם כן בהן, בכל זאת אין כלליהן ודרכיהן ברורות לפני כל תלמיד חכם, משום שאין ספר מיוחד מאחד האחרונים שיכלול כל דרכי המידות, וכל פרט מצריך חיפוש בספרי כללים ובראשונים למצוא פשר הדבר, הראשונים אמנם עסקו בעניינים אלה, אבל לצערנו דווקא בזמננו שאנו זקוקים לחפש דרכים בלימוד התלמוד, הזנחה לגמרי העבודה הגדולה הזאת; אין גדולי התורה עוסקים היום בכללי התלמוד ובמידות, כי הרי זה רבות בשנים שלא יצא שום ספר מגדולי ישראל בעניינים אלה, והרי אי אפשר לומר שאין מה לחדש בהם.

לתכלית זאת ניגשתי אל המלאכה, ואת ספרי זה הקדשתי לבירור דרכי המידות וכלליהן, ואני מקווה להמשיך עבודתי בעזרת ה', בבירור דרכי הדרשות, וכללי המשנה והתלמוד.

הרב אוסטרובסקי לא העלה השערה כלשהי בדבר סיבת הזנחת לימוד כללי התלמוד. לי נראה כי סיבת ההזנחה היא ההתעניינות הגוברת והולכת של החוקרים מאסכולת 'חכמת ישראל' בחקר התלמוד בכלל, ובחקר כללי התלמוד בפרט. כתוצאה מכך, נוצר יחס אמביוולנטי אצל גדולי ישראל באשר לעיסוק בכללי התלמוד. חלק ממסקנות החקר של אנשי אסכולה זו היו בעייתיות ועומדות בסתירה, במידה זו או אחרת, להנחות המסורתיות שהיו מקובלות בעולם הישיבות. אט-אט התגבשה המגמה של זניחת נושא כללי התלמוד, והתרכזות בכיוון של מה שהוגדר כ'לילות בלימוד' (ביידיש: שטייגען אין לערנען). שבאה לידי ביטוי בהעמקה (שיטת "שני

דינים" של בית מדרשו של ר' חיים סולובייצ'יק) ובפנייה לספרות הפלפול. דומה כי מגמה זו שהייתה רווחת בעולם הישיבות לפני כמאה שנה, היא המגמה האופיינית גם בעולם הישיבות של היום.

רמז לגישה אמביוולנטית כלשהי כלפי העיסוק בכללי התלמוד בא ידי ביטוי בהסכמה שכתב מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל לספרו של הרב אוסטרובסקי 'המידות שהתורה נדרשת בהן'. להלן קטעים מן ההסכמה:

אברהם יצחק הכהן קוק

הרב הראשי לארץ-ישראל

פעיה"ק ירושלם תובב"א

ב"ה, ירושלם, י"ב אדר תרפ"ד

ידידי היקר הרב המאור הגדול לתורה ולתעודה, אוצר חכמה ויראה טהורה מו"ה משה אוסטרובסקי שליט"א... בכל לבי אברך את ד' על אשר נתן בלב חביבי לעבוד את העבודה החשובה הזאת, הצריכה מאד לשעתה, כי החובה הקדושה, לבוא לעזרת צעירי דורנו, אלה השרידים המקדישים את ימיהם ללמוד תורתנו הקדושה, לסלול לפניהם את הדרכים על ידי מסילות ישרות בדרכי התורה – גדולה היא מאד בימינו אלה, ימי הטרודות והדרישות השונות, המוטלות בהכרח הרבה פעמים גם על אותו החוג הנועד לשקידתה של תורה. ומאד ערגה נפשי שעבודת הסידור והבירור של יסודי התורה ומפתחות מנעוליה, מבואיה וכלליה, תיעשה על ידי תלמידי חכמים נאמנים, עמלי התורה מנעוריהם המחונכים על ברכי תלמידי חכמים, ומעוטרים ביראת שמים ואמונת אומן, צדיקים החיים באמונתם, באופן שהספרים אשר יתחברו בסוגים האלה, שהם מסוגננים בסגנונה של 'חכמת ישראל' בדורנו, אבל בעיקרם הם הם גופי תורה, וכמה הלכתא גברותא למסבר קראי וסוגיות איכא למיגמר מינייהו, יהיו נקבעים ללימודים של שעות הגונות אצל התלמידים שוקדי דלתות תוה"ק, לישר את שכלם, ולהרגילם בידיעות כלליות, והשקפות זכות ומקיפות בעיקרי תורה ויסודי ההלכות, ולא ימצאו בהם שום דופי של דעות חיצוניות וזרות, הנוטות מאורחות ישר ואמיתה של תורה. ואפריון אמטיה לכת"ר, גברא דמריה סייעיה, לעסוק במקצוע הגדול הזה של המידות שהתורה נדרשת בהן בשום

דומה כי בשיטין וביניהן באה לידי ביטוי בדברי הרב ההכרה בדבר חשיבות לימוד כל מה שכלול ב'מבוא לתלמוד', שהרי בלימוד זה קיים 'בירור של יסודי התורה ומפתחות מנעוליה'. מאידך גיסא, בלימוד ספרי מחקר שחוברו על ידי מחברים שאינם מוגדרים כ'תלמידי חכמים נאמנים', קיים חשש של היגררות אחר 'דעות חיצוניות וזרות', ועל כן, לדעת הרב, בחיבור ספרי מבוא לתלמוד 'על ידי תלמידי חכמים נאמנים', עמלי התורה מנעוריהם', יש ערובה לכתיבה אחראית המכוונת ל'אורחות יושר ואמיתה של תורה' – גם אם "הם מסוגננים בסגנונה של 'חכמת ישראל' בדורנו" (דהיינו גם אם הדברים כתובים בסגנון מחקרי), וגם אם העריכה היא עריכה מחקרית, וגם אם בחיבור כלולים דברי ביקורת כלפי מחברים קודמים (ובלבד שהביקורת תהיה 'ישרה ערוכה ושמורה באמונה רבה, וביראת ד' טהורה'). ללימוד חיבורים כאלה ראוי, לדעת הרב, לקבוע 'שעות הגונות אצל התלמידים שוקדי דלתות תורתנו הקדושה'.

עקרונות להוראת מבוא לתורה שבעל-פה בזמננו

ומכאן להרהורים על הוראת מבוא לתורה שבעל פה בזמננו. מאז כתיבת דברי ההקדמה של הרב אוסטרובסקי וההסכמה של מרן הרב קוק חלפו למעלה משמונים שנה. הרבה מחקרים על התלמוד נערכו ונכתבו מאז, ואף נכתבו פרקי מבוא לספרות התלמוד המכילים התייחסות רחבה לכללי התלמוד, לטרמינולוגיה התלמודית ולתולדות תקופת המשנה והתלמוד בארץ ישראל ובבבל, אך דומה כי לימוד שיטתי של דברי מבוא לתורה שבעל פה אשר אותו הזכיר הרב אוסטרובסקי עודנו תחום מוזנח.

מניסיוני יודע אני כי בשיבות התיכונות ובכתי הספר העל-יסודיים הדתיים אין מתקיים לימוד שיטתי מסודר של מבוא לתורה שבעל-פה. תכנית הלימודים בתורה שבעל-פה אכן כוללת יחידת לימוד אחת המכונה 'דינים ומבוא',⁵ אך נוכח הדרישות המינימליות בתחום ה'מבוא',⁶ יכול

5 קשה להבין את ההיגיון שבצירוף של דינים ומבוא ליחידת לימוד אחת. להלן שתיים מבין שלוש שאלות במבוא לתורה שבעל-פה שהיו כלולות בפרק השלישי בשאלון מס' 005102 בקיץ תשס"ז: (1) א. למי מייחסים את עריכת התלמוד הבבלי, ובאיזו תקופה הוא נערך? ב. מי הניח את היסודות לעריכת התלמוד הירושלמי ובאיזו תקופה נסתיימה עריכתו? (2) א. מי חיבר את "ארבעת הטורים", מי חיבר את ה"שולחן

התלמיד הממוצע להסתפק בלימוד עצמי של חוברת זו או אחרת לפני בחינת הבגרות.

להלן תוכני יסוד אחדים אשר עליהם צריך לדעתי להשתית לימוד שיטתי של מבוא לתורה שבעל פה בישיבות התיכוניות:

- א. תהליך היוצרות המשנה והתלמודים (ירושלמי ובבלי)
- ב. המידות שהתורה נדרשת בהם, ההיגיון של כל אחת מן המידות, תפקידן בכיסוס הלכות קדומות וביצירת הלכות חדשות
- ג. הטרימינולוגיה התלמודית, עמידה על קשיים עקרוניים שונים הקיימים לגבי מונח זה או אחר והצעת פתרונות לקשיים אלה (למשל: "הכא במאי עסקינן ד...")
- ד. אוקימתות דחוקות, "חסורי מיחסרא והכי קתני" – תוספת מילים למקורות קדומים כדי לפתור קשיים וכד'
- ה. הרקע ההיסטורי של ארץ ישראל ובבל בתקופת המשנה והתלמודים
- ו. "לשון החכמים" ומאפייניה העיקריים ושונותה מלשון המקרא
- ז. הפרשנות לתלמוד הבבלי לתקופתיה והמאפיינים של כל פירוש ופירוש

ח. ספרי הפוסקים העיקריים לתקופותיהם (הלכות גדולות, רי"ף, משנה תורה, רא"ש, טור ושולחן ערוך), מבניהם ושיטותיהם בפסיקה

באשר לדרך הוראת המבוא לתורה שבעל-פה אומר, שדווקא בגלל חשיבותו של לימוד הנושאים הכלולים בו, נראה לי כי אין לקבוע את המבוא לתורה שעל פה' כתחום בפני עצמו, אלא יש לראותו כראוי להיות חלק אינטגרלי של לימוד התלמוד (וגם כחלק אינטגרלי של לימוד הדינים). התלמידים ילמדו בהעמקה ובהרחבה את הנושאים השונים הכלולים במבוא לתורה שבעל-פה במהלך הלימוד השוטף, אם בסוגיה הנלמדת קיים גורם המזמין התייחסות לנושאים אלה. ממכלול ההתייחסויות לנושאי המבוא במהלך הלימוד של סוגיות רבות אמורה להיווצר אצל הלומדים תמונה שלמה במידה זו או אחרת. לא מן הנמנע כי התמונה

ערוך" ומה הם שמות ארבעת חלקיהם? ב. כתוב כמה עוסק כל אחד מארבעת החלקים בספרים אלה (מספר הנקודות המרבי על תשובות נכונות על שתי השאלות – 20 נקודות).

THE CHIEF RABBINATE

of the Jewish Community
of Jaffa and Tel-Aviv

P.O. B. P. - Tel. 15

התאחדות בני ישראל

25-1941

הרבנות הראשית

לקהילה יפו ותל-אביב

ת.ד. 15 - תל-אביב

יפו תל-אביב

לשם ירושלים הירוק הירוק המפורסם בקו המזרחי המהיר
במהרה יעשה אמסטרודם ירו

22 ביולי

אנחנו נשם לך לראות עלו בילדים של מורה עם האנשי חשב בשר

אנחנו המורס של המורה ולבד באר אומי מורים נאמנים למען ומורה

ובמיוחד נאמן למעשה המורה קבלו ילד המורה הפעילה והמורה שרר אמן

עליו למורה נבדלה עם המורה בבור ואמן לבד האמן עליו המורה והמורה

המורה זוכה למורה המורה והמורה המורה המורה המורה המורה

אנחנו נשם

אנחנו המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה

המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה

אנחנו המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה

אנחנו המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה המורה

מכתבו של הרב ב"צ מאיר חי עזריאל לרב אוסטרובסקי
לדגל הוצאת ספרו

השלמה לא תיווצר מעצמה, ואז יצטרכו המורים להשלים בעצמם את הפסיפס הנבנה מן ההתייחסויות לנושאי המבוא.

בבחינת הבגרות בתורה שבעל-פה יישאלו התלמידים שאלות מבוא כחלק משאלות המבחן על סוגיות הגמרא או כחלק מן השאלות במסגרת המבחן על קטע שלא נלמד, או כחלק משאלות המבחן בדינים, ולא כתחום עצמאי ש"נבלע" בתוך יחידת הלימוד 'דינים ומבוא' כפי שהדבר מקובל כיום.

למותר לומר כי יש להכשיר את פרחי ההוראה האמורים להיות רמי"ם בשיבוט תיכוניות, במכלול הנושאים הכלולים ב'מבוא לתורה שבעל-פה', כדי שיוכלו בבוא העת להתמודד עם נושאים אלה במהלך עבודתם.

ובאשר לחיבור – עדיין לא נכתב חיבור "מבוא לתלמודים" המסכם את המחקר התלמודי של מאה השנים האחרונות, חיבור אשר אוכלוסיית היעד שלו היא תלמידי הכיתות הגבוהות של הישיבות התיכוניות ותלמידי המכללות המכשירים עצמם להוראת גמרא ותורה שבעל-פה בבתי הספר העל-יסודיים. חיבוריו של הרב אוסטרובסקי, שהיו אמנם יפים לשעתם, אינם מספקים עוד את צורכי ההוראה בתקופתנו.

מובן כי חיבור שכזה אמור להיערך על ידי מחבר (או צוות מחברים) בעל ניסיון בהוראה בבתי ספר על-יסודיים ובמכללות להכשרת מורים, מחבר תלמיד חכם אשר יראתו קודמת לחכמתו (כדברי הראי"ה קוק בדברי ההסכמה המובאים לעיל), הבקי בספרות הכללים שנוצרה במהלך הדורות, מתד גיסא, ובספרות המחקר של מאה השנים האחרונות, מאידך גיסא. שמה תקבל עליה 'מכללת ליפשיץ' אתגר זה?!

מקורות

- אוסטרובסקי, מ' (תרפ"ד). המידות שהתורה נדרשת בהן. ירושלים: דפוס סילמן.
- אוסטרובסקי, מ' (תרצ"ה). מבוא לתלמוד. תל אביב: אמנות.
- בת יהודה, ג' (תשמ"ג). המאירי (אוסטרובסקי) משה. אנציקלופדיה לצינות הדתית. ירושלים: מוסד הרב קוק.